

TEREMTŐ FEJLŐDÉS ÉS SZEMÉLYES IGAZSÁG BERGSON FILOZÓFIÁJÁBAN

A huszadik század első felének egyik jelentős gondolkodója a francia Henri Bergson volt. Munkásságának elismeréseként 1927-ben Nobel-díjat kapott. Az alábbiakban arra a kérdésre igyekszünk választ találni, mi tette filozófiáját és vele együtt személyét oly elismertté és közkedveltté.

Az ipari forradalommal, a polgárosodás gyors ütemével és sikereivel, amelyek azt sugallták, hogy a polgár az emberi lét alapja, alfája és ómegája, kultúránk értékrendje felborult. Egyre nagyobb teret nyert az individualizmus, megjelent az elidegenedés problémája, és kidolgozódott fogalma. A tudomány személytelensége az élet modernizációs fokának megfelelően egyre inkább érezte hatását a társdalom életében. A középkorban, de az újkori humanizmus korában is a polgár felett a hagyományelvű egyház örködött, a fölvilágosodás azonban alapjában rendítette meg szellemi hatalmát. Szerepét az immanens rációba, az észbe vetette hit vette át. Az ember isteni eredetének gondolata a darwini evolúciós tanítások következményeként vált a "múlt csökevényévé", megmosolyogtató idealizmussá, hiszen addig kétségbevonhatatlan igazsággént élt mindenki tudatában. Ezzel kezdetét vette a pozitivistá, mechanisztikus, a szcientista filozófia uralma. Ez a világnézet kihúzta az ember lába alól a szellemi talajt, letaszította több évezredes piederesztályjáról, mert szinte egyenlővé tette a többi élőlényel, eltörölte istenképűségét, lefokozta szellemi voltát. Egyenlősítő erőfeszítései nem úgy érték el céljukat, mint Assisi Szent Ferencé, aki a természetet emelte fel az emberhez, annak nagyszerűségét, szépségét hirdetve például a *Naphimnuszban*, hanem az embert süllyesztette le a szellemtelen világba.

A huszadik század elejére azonban a tudományba vetett föltétlen bizalom megrendült. Fő oka az volt, hogy nem tudott megnyugtató válaszokat kidolgozni az élet értelme és célja kapcsán fölvetődő kérdésekre. Bebizonyosodott, hogy képtelen betölteni a korábban neki tulajdonított prófétai szerepet, megfelelni annak a ki nem mondott és mégis általános igénynek, hogy utat mutasson, valami elérendő tökéletességet állítson példaként az emberiség és az egyén elé. Az ember hirtelen árva lett Isten nélkül az őt körülvevő világban.

Bergson megpróbál valami új elhivatottság-eszmét ajánlani az elcsüggedt embernek azzal a vakmerő tettel, hogy filozófiája föllázad a materializmus ellen. Valóban vakmerőség ez a lázadás, hiszen a huszadik századra a szemléletmódját és érdekeit legjobban képviselő materializmus a maga szellemellenességével a sértett polgár, azaz a tömegember, a nyárspolgár ideológiájává vált, amelyet korszerű, tudományosan megalapozott világképnek tekint. A sértettség abból fakad, hogy végleg bebizonyosodik: a nyárspolgár nem egyenértékű a szellem emberével, az alkotóval, csak szürke közember, aki nem válhat a maga erejéből gondolkodóvá, mert életének közege, a civilizáció nem pótolhatja a kultúrát.

Bergson részben visszaállítja az ember istenképűségét, amikor arra a végső következtetésre jut, hogy ha akarjuk, magunk írhatjuk meg szerepünk egy részét a teremtés drámájában, azaz részt vehetünk a teremtésben. Mindezt annak a meggyőződésének a jegyében teszi, hogy a filozófia fő célja meghatározni az embernek az élő világhoz való viszonyát, bizonyítani fensőbbiségét. Az istenképűségnek ez a formája polgári felfogást

tükröz, mert nem a szellemet nevezi az embert az állattól elválasztó minőségi ugrás okának, hanem az úgynevezett életlendületet mint misztikus teremtőerőt. A polgár számára ezáltal lehetőség nyílik lerázni a pozitívizmus nyomasztó szellemtelenségét. A Spencer-féle technokrata látásmódot – amely betetőzése az industrializmust megalapozó filozófiának, s amelynek kialakulását leginkább a Nyugat-Európát és Észak-Amerikát hatalmába kerítő “gépmánia” segítette – saját fegyverével igyekszik legyőzni, vagyis a materialista evolúcióelmélet által abszolútnak és egyedül üdvözítőnek elfogadott ok-okozati összefüggésekkel, azok újszerű értelmezésével. Átértelmezéssel és nem tagadással, mert érzi, hogy oktalanság kérdéssé tenni a tudomány által bizonyított, tényekkel alátámasztott állításokat. Arra sem hajlandó, hogy kompromisszumot kössön a technokratákkal. Tanult a 19. századi konkordisták (a teológiai fizikalizmus követői) példáján, akik erejükön felül igyekeztek ötvözni a darwini tanokat a bibliai *Teremtéskönyvével*, azt hangoztatva, hogy azok a maguk sajátos nyelvén ugyanarról beszélnek.

A hideg és a meleg közül a konkordisták a langyost választották, s emiatt az egyház sem támogatta törekvéseiket, sőt a “haladás hívei” is csupán lenézést tanúsítottak irántuk. A francia filozófus úgy kerüli el ezt a csapdát, hogy nem átmeneti, áthidaló, kompromisszumokra épülő, hanem egyedi, radikális megoldást javasol: tudományos köntösbe öltöztetve igyekszik a polgári köztudatba bevinni a transzcendentálisban gyökerező szellemet. Úgy tűnhet, hogy ez ugyanolyan hamis kompromisszum, mint a konkordistáké, valójában azonban arról van szó, hogy ki akart tartani humanista elvei mellett, és erre nem látott más lehetőséget. Föl szerette volna szabadítani a polgárt, lehetőséget akart biztosítani számára, hogy fölfoghassa a kultúra jelentőségét, az ész helyett végre a belső hangra, a lelkiismeretre és a hagyomány által kínált megoldási formákra hagyatkozzon, de ezt csak úgy tehette meg, ha leereszkedik közéjük, és az ő nyelvükön szól hozzájuk. A konkordisták nem kényszerültek erre, hiszen a hagyományelvű egyház állásai az ő idejükben még sokkal erősebbek voltak, mint Bergson korában. Ezzel közvetve elismerte, hogy a polgár a maga erejéből nem lesz képes felülemelkedni önmagán és előítéletein, az alkotókkal szembeni fenntartásain, az alkotáshoz való viszonyának kétértelműségén, és ezért segítségre szorul. Elképzelésének az élan vital (életlendület) nevet adja. Benne ötvözi a fejlődéselméletet a küldetéshittel. Kiemeli, hogy az ember, a homo sapiens folyamatos fejlődés eredménye, de azt is közli, hogy sikere ésszel felfoghatatlan, ezért úgymond tudományosan nem vizsgálható erőnek köszönhető.

Kiindulópontjában megállapítja: a régebbi filozófia és a tudomány legnagyobb hibája, hogy az életnek és az anyagnak csupán pillanatnyi állapotára vonatkozóan tud leírásokat adni, megfigyeléseket végezni, azt követően pedig következtetéseket levonni. A tudomány a valóságot, a folyamattól darabokban, önkényesen kimetszett szelvényekként, Bergson szavaival élve amolyan mozgófényképes módszerrel érzékeli. Így a lényeg sikkad el, hiszen egy folyamatot nem lehet pillanatainak vizsgálatával leírni, az ilyen eljárás nem adhat hiteles eredményt, csupán részeredményeket. Két vizsgált pont között mindig anélkül történik valami, hogy róla tudomásunk lenne. Ezt kellene kiküszöbölni, s ennek egyetlen módja, hogy tudatosítjuk magunkban a *tartam* kérdését. Az igazi filozófia feladata Bergson szerint a tartam vizsgálata volna. A folyamatot folyamatként, egységként érzékelni és érzékeltetni, nem elveszni a pillanatban. Legalább a filozófia oldja meg azt, amire a tudomány képtelen. A tudomány pillanatszerűen vizsgál, nem képes a pillanaton felülemelkedni, felülről, kívülről vizsgálni a jelenségeket. Ehhez filozófusnak kell lenni,

mert ő kapcsolatban áll a transzcendenssel, képes a jelenségeken túllépni, és meghaladni a tudomány korlátait.

Honnan ez a magabiztosság, ez a meggyőződés a materializmus tehetetlenségét illetően? Fölismeri, hogy a tudomány a dolgokat csak statikusan elemezi, vagyis a tartam helyett annak két végpontját érzékeli. Ha folyamatról van szó, tehetetlen. Amikor arra az alapkérdésre keresi a választ, mi az élet, és mi a célja, nem adhat feleletet, mert a "darabolásból" kifolyólag képtelen erre. Egyrészt képtelen a folyamatot érzékelni. Azt pedig senki nem vonja kétségbe, hogy az evolúció, a fejlődés, az élet folyamat, s nem minőségi állapotok stabil, hierarchikus építménye. Másrészt a tudomány anyaghoz kötött, míg az élet az anyagnál több, hordoz magában valamit, ami legalábbis a lehetőségeiben korlátozott tudomány szemszögéből megismerhetetlen, és amit nevezhetünk szellemnek, transzcendentális eszenciának, ami a holtból életet varázsol. Ez az Ószövetség Istene, aki mindenütt ott van, ahogy a fazekas ujjlenyomata is ott marad az edény képlékeny falán. Ez elidegeníthetetlen része minden élőknek.

A tudomány az anyagot vizsgálja, s az élet is csak személytelenül, szellemtelenül képes szemlélni. A tudósok ebből azt a következtetést vonták le, hogy az élet úgy lesz tudományosan tanulmányozható, ha előzetesen a szervezett, élő testet géppel azonosítják. A sejtek lesznek a gép alkatrészei, a szervezet pedig az alkatrészek együttese. Ez a tudomány, a polgár álláspontja. A filozófiáé egészen más. Bergson meggyőződése, hogy az élet géppel azonosítani alapvető hiba. Elveti a pozitivisták és a technokraták sugallta gépszerűség-elméletet. Megállapítja, hogy "a szerves teremtés folyamatában az elemzés egyre több és több fiziko-kémiai tüneményt (törvényszerűséget) fog fölfedezni. Ebbe kapaszkodnak a kémikusok és a fizikusok. De ebből nem következik, hogy az élet kulcsát majd a fizika meg a kémia adja meg nekünk. A fiziko-kémia csak a holthoz s nem az élőhöz fér hozzá."

Hasonló következtetést fejt ki Szent-Györgyi Albert egyik interjújában, amikor arról nyilatkozik, hogy az élet tanulmányozva a szervek és szövetek szintjéről a sejtek és alkotóik szintjére, majd az atomok és elektronok világába ereszkedett le, közben maga az élet egy ponton kiszaladt az ujjai közül. Ha igaz lenne a spenceri hasonlat, hogy az élőlény gép, akkor egy gőzgép vagy benzinmotor dugattyúinak mozgásához hasonlóan, annak is előre meghatározhatóak lennének a mozgásai, cselekedetei. Erre törekszik a modern pszichológia, amikor a cselekedet meghatározó oka után kutat. Ebből az következne, hogy az élet előre megjósolható. Azt azonban mindenki tudja, hogy ez abszurdum. Nem tudjuk, legjobb esetben csak sejtjük, mi történik a következő percben, de kérdés, mit hoz a következő óra. Az ész kapitulálni kénytelen. A próféták sem az észre támaszkodtak, amikor jövendöltek, hanem a transzcendenssel való személyes kapcsolatból merítették. A reflexek szintjén mégis föllelhető a rendszerelvűség, vethetnék ellene a materialisták. Bergson viszont sosem tagadta, hogy az élőknek köze van az élettelenhez, sőt azt még a Biblia sem tette. Lásd: Isten életet lehelt az anyagba. Köze van a gépszerűhöz az életnek, a reflex a élőlény gépszerű részének a környezet kihívására adott válasza. Ennek valóban nem sok köze van a transzcendenshez vagy az élan vitalhoz.

Bergsonnál a tartam egy másik értelemben is szerepel, mégpedig az idővel kapcsolatban. Első jelentésében a tartam folyamat, mozgás, változás két vizsgált pillanatnyi állapot között. "Az idő tartamos" – állítja. Ezen azt érti, hogy az élőlény múltja mindenestül belenyúlik a jelenbe, vagyis ahol valami él, – "ott abba beírja magát az idő, mint egy rovás". Jelen esetben azonban a múlt nemcsak a megelőző pillanat emléke, lenyomata, hanem az élet kezdete óta tart, s rakódik rá az egyénre, amit az magában hordoz haláláig. Ez az idő

nem az az idő, amely mechanisztikus szerkezetekkel mérhető. Ez belső idő. Hozzá kell azonban tennünk, hogy nem a mostanában gyakran emlegetett biológiai óráról van szó, amelynek működésével akkor szembesülünk, ha például a tengerentúlra repülünk, hanem egyenesen az élet idejéről mint tartamról, amely az élet kezdetétől fogva tart. Lehet talán úgy is fogalmazni, hogy "evolúciós vagy faji emlék", amit Carl Sagan *Az élet sárkányai* című könyvében említ. Ennek az emlékek szokták a számlájára írni azt a szinte megmagyarázhatatlan félelmet, amit az emberek nagy része érez, ha hullót, pókot, esetleg rágcsálót lát. Állításának eszmetörténeti jelentősége is lehet, hiszen ha belegondolunk, ez nem más, mint az öröklődő eredendő bűn fogalmának újraélesztése.

Bergson filozófiájának másik posztulátuma, hogy az idő szüntelen teremtés. Ez az a tétel, amely kizárja a tudományt az élő vizsgálatából. Az idő az a dolog, amely minden pillanatban valami újat hoz. Maga az élőlény is változik egyik pillanatról a másikra, hiszen egy-egy sejt arrébb mozdul, egy-egy ingerület átadódik az egyik idegsejtről a másikra. Vagyis az élő folyamatosan él. Összefoglalva az elmondottakat: az idő teremt. Bár valószínűleg Bergson sem tudott róla, lényegében átvette a hinduizmus egyik alaptételét, amely kimondja, hogy az időnek – kala – mindenre: előre, élettelenre egyaránt hatása van, megváltoztatja őket. A pillanat nem pusztul el, a következőbe olvad, s összességük valami előre nem láthatót, megújolhatatlant teremt. Ez egyben azt is jelenti, hogy az idő haladtában visszamenőlegesen a múltat tartammá alakítja, előrefelé pedig újat alkot. A transzcendentális szempontjából viszont az időnek nincs szerepe, mert a belőle leszűrődő vagy benne testet öltő igazság örök, az időben haladva sosem képezi vita tárgyát. Ez azonban nem témája a *Teremtő fejlődésnek*, mert Bergson, aki a polgárt igyekszik meggyőzni, pragmatista.

Bergson összességében nem ítéli el a hagyományos filozófiát és tudományt, csak rámutat működésének fogyatékoságaira, bebizonyítja, hogy tévedése, a valóság mozgófényképes földarabolása törvényszerű. Az ok egyszerű és nyilvánvaló: az ember mindent az ész segítségével derít fel, annak tükrében vizsgál. Az ész azonban, mint a test, erősen anyaghoz kötött, az anyag eredménye, az idegek és az agy működése. Ennek okán gépszerű logikát alkalmaz, amely igyekszik a dolgokat kimerevíteni, száműzni a folyamatosságot, vagyis darabol. A valóságot képtelen az ész folyamatként érzékelni.

Bergson szerint a jó filozófia az lenne, amely el tudna vonatkoztatni ettől. Mi lenne a módja? Nem egyedül a logika, vagyis az ész erejét kellene elismernünk, hanem az intuíciónak is, s az őt megillető helyre emelnünk. Ha az ész és az intuíció együtt állnának csatsorba a megismerés érdekében, akkor végre igazán elfogadható módszer születhetne az élet kutatására. A racionalitás az egyik megismerésfajta, s előnye, hogy előre láttatja a jövőt, már amennyire képes a valóságot pillanatként, az élt gépszerűként kezelni. Bizonyos mértékben az események uraivá tesz bennünket. Szimbolizálja és emberivé alakítja, mintsem kifejezi a valóságot, vagyis nem az igazi valóságot mutatja be, csak letükrözését. A francia filozófus szerint a másik megismerésfajta, ha lehet így fogalmazni, gyakorlatilag haszontalan, nem terjeszti ki uralmunkat a természetre, sőt visszasan érinti értelmünk bizonyos természetes igényeit, (gondolok például az ész felbontás iránti hajlamára), de ha érvényre jutna, az igazi valóságot ölelné fel teljes egészében. Ez az intuíció. A konklúzió tehát az, hogy "mivel az ész nem tartamban okoskodik, az élet csak egy magasabb rendű képességgel, az intuícióval ismerhető meg".

A bergsoni eszme pozitív visszhangra lelt a művészek körében. Miért is ne támogatták volna, hiszen elméleti alapot adott annak, amit az impresszionisták és a

szymbolisták vagy általában az alkotás iránt elkötelezett emberek mindig is sejtettek: az igazságot nemcsak spekulatív, módszeres gondolkodás útján lehet megközelíteni, hanem a közvetlen szemlélet, a villámszerűen megvilágosító átélés útján is (intuáció = ihlet), sőt, másként nem is juthatunk túl a felszínen, az igazságot csak így lehet megközelíteni.

A bergsoni gondolatokat leginkább az impresszionisták vallották magukénak, ezért egyik képviselőjük, Ignotus segítségével határozzuk meg az intuitív filozófia és a műalkotás közti viszonyt. Ignotus a *Nyugat* kritikusa s a népnemzeti irányzat fő ellenfele volt Ignotus és az impresszionisták a lehető legkisebb mértékben ismerték el a törvényszerűségeket a művészet területén, ezzel elhatárolva azt a tudománytól. A tudomány ész, a művészet intuáció, szubjektív magyarázata a világnak. Szubjektív abban az értelemben, hogy személyes kapcsolatot tételez fel a művész és a világ valamint az igazság között. A tudomány viszont csak tárgyyszerűen magyaráz, kézzelfogható eszközökkel dolgozik. A tudományban nincs helye az egyéniségnek, a személyességnek, mert benne általánosságok, axiómák, törvények vannak, amelyek megváltoztatása csak az alapok teljes felülvizsgálatával, átrendezésével lehetséges. A tudomány a formákkal foglalkozik, például egyenletek átalakításával, és így tovább. Az általa képviselt igazság egy, de nem örök, csak addig van érvényben, amíg egy újabb forma ki nem szorítja. A művészetben annyi igazság van, ahány ember. Minden igazi művész teremt, s nem csupán új formát hoz létre, hanem új tartalmat ad. Ezek az igazságok ugyanazon eredetűek, a szellemi erőfeszítés, az igazság művészi kifejezésének mint belső indítatású kényszernek az eredményei. Azért igazságok és nem igazság, mert bár az alap ugyanaz, magukon viselnek valamit teremtőjükből, és ez egyénivé, összetéveszthetlenné teszi az alkotásokat. Minden alkotás annyiban egyéni, amennyiben kapcsolata van a személyes igazsággal, amit meg szeretne jeleníteni. Ehhez teljes ember kell, aki rendeltetésének érzi az igazságkeresést. Ember, aki érez, intuációi vannak, vágyja, szomjazza az igazságot. A tudomány nélküli ezeket a tulajdonságokat, ott az immanencia körébe sorolható kíváncsiság a mérvadó. A tudomány végeredményben mindig embertelen, és gépies marad.

Bergson így ír erről 1907-ben megjelent *L' évolution créatrice (Teremtő fejlődés)* című könyvében: "A művészet folytatja a természetet, s az élet teremtés. Amennyiben matematikusok vagyunk, elutasítjuk az előreláthatatlant. Viszont elfogadhatnók minden bizonnal, amennyiben művészek vagyunk, mert a művészet a teremtésből él, és a természet spontaneitásba vetett lappangó hitet rejteget." Tehát a művészet a legjelentősebb erő, amely támogatja Bergsont a tudományos determinizmus elleni harcában. Az impresszionisták szemben állnak mindenféle tudományos objektivizmussal. Igaz, Ignotus 1930-as beszédében elismeri, hogy a képzőművészetben lehet még valamelyest törvényszerűségként ható determináló tényező az anyag", de nyomban hozzáteszi, "ám a költészetre még ezt is csak módjával lehet alkalmazni, mert a költő még anyagát, a nyelvet is használata közben maga teremti." Az intuáció és a teremtő fejlődés tana felbátorította az írókat és általában a művészeket, hogy ötleteiknek teljes szabadságot adjanak, egyéni útjaikat járják, s ahogy Szerb Antal *A világirodalom történetében* egy helyet megfogalmazta: "bízzanak benne, hogy az élan vital őket választotta ki a teremtés valami új csodájának létrehozására".

Az életlendület egyike a filozófia válaszainak az élet fejlődésére, a hogyanra s részben a miértre. Szembeszáll a gépszerűség tanával, ám a mechanisztikus fejlődésmélelet mellett létezett egy másik irányzat is, melynek néhány elemével Bergson is egyetértett. Ez a célszerűség, másként a finalizmus tana volt, amelyet a neolamarckiánusok vallottak magukénak a tudományos világban, a filozófusok közül pedig Leibniz hirdetett meg.

Lamarck és a neolamarckisták azt mondták, hogy az élőlény azon szervei fejlődnek, amelyeket használ, tehát a célszerűek. Azok a szervek, (s végső soron élőlények maradnak fenn, amelyek valamilyen célt szolgálnak. Felfogásuk szerint egy olyan világban, amely fokról fokra fejlődik, a legapróbbtól a legnagyobbig, a legalacsonyabtból a legmagasabbig, nem lehet semmi felesleges, káros vagy jogosulatlan: ezért élünk a "világok legjobbján". Leibniz szerint, minthogy Isten nem teremthetett tökéletes lényeket, olyanokat teremtett, amelyek fokról fokra válnak mind tökéletesebbé: nem tökéletesek, de tökéletesíthetők. Ebben a világban az isteni bölcsesség mindent előre meghatározott, és isteni hatóerő mindent harmóniába rendezett. Ez a gyökeres célszerűség tanának lényege: mindennek oka van. A ilyen újszerű predestinációt nem fogadja el a francia filozófus. Az ő tartam- és időfelfogása a leibnizi világméretet támadja, amikor arra a következtetésre jut, hogy az összhang csak a kezdeteknél volt meg. Párhuzam fedezhető fel a bibliai paradicsomi állapottal, hiszen az is a kezdet és az összhang jelképe a mai napig. A német gondolkodó azt állította, hogy a világban az összhang mértéke a fejlődéssel együtt egyre nő. A életlendület az ellenkezőjét valószínűsíti: addig létezett összhang, amíg az élő nem különült el növényre és állatra, amíg a törzsfelődés nem ágazott el. Minél távolabb jutunk ettől a ponttól az időben, annál kevesebb érződik az eredeti harmóniából. A életlendület kimondja, hogy az élet nem tekinthető kész terv megvalósulásának, hiszen ez a harmónia növekedéséhez vezetne, ezt viszont nem tapasztaljuk az életben.

A darwini-spenceri gépszerű fejlődéstudományt alkalmas arra, hogy az alkalmazkodással magyarázza a fejlődés kanyarulatait, de nem magyarázza meg a fejlődést magát. Nem tudja folyamatként kezelni. A neolamarckisták föltételezik a belső célszerűséget, azt a bizonyos belső erőfeszítést, amely kikényszeríti a külső körülmények változására adandó választ (a fejlődést) az élőből, mindez azonban kevés. Bergson mindkét elméletet elutasítja. Ő is harmonikus egésznek képzei az élővilágot, csak hogy e harmónia távolról sem oly tökéletes, mint Lamarck állítja. Sok egyenetlenséget tűr meg, mert minden faj, sőt minden egyén csak egy bizonyos lendületet visz tovább az élet egyetemes lökéséből, s igyekszik ezt a (metafizikai) energiát a maga érdekében felhasználni. Ebben áll az alkalmazkodás. Eredete óta az élet egy és ugyanazon lendületnek a folytatása. Ez az életlendület hajtja az életet a tökéletesedés felé (szellemi szinten az igazság irányába törekvés felel meg neki), üzi szüntelen, készíti elő az értelem fejlődését, s végső soron az ember megjelenését. Vajon az élan vital választ ad arra a kérdésre, hogy mi a helye az embernek az élővilágban? Bergson egy helyütt így ír: "A mi szempontunkból az élet a maga összességében mint óriási hullám jelenik meg, amely a középpontból indulva terjed (az élet kezdete), csaknem egész körvonalán megáll, és helyben való ingadozássá válik. Egyetlen ponton törte át az akadályt – ez az emberi értelem, az ész fejlődése –, a lökés egy ponton ment át szabadon. Ez az emberi forma. Az eszmélet másutt zsákutcába jutott, csupán az emberrel követte a maga útját." Miért pont az emberrel? Bergson egész gondolatmenete korának tudományos eredményeire épül, ezek azonban nagyrészt még élete folyamán érvényüket veszítik, okfejtései pusztá okoskodássá, belemagyarázássá fokozódnak le. Ezért a miért kérdését inkább nem feszegetjük. Azt azonban megjegyezzük, hogy amennyiben Bergson a választ nem az immanenciában, hanem a transzcendentális eredetben kereste volna, hírneve és népszerűsége valószínűleg tovább tart. Visszatérve az eszméletre, az lényegében az értelem első megnyilvánulása. Az eszmélés – legyen határozott vagy ködös – az a pillanat, amikor földereng vagy bevillan az éntudat. Akár egy pillanattal tart, akár egy egész életen át megmaradó jelenés, mindkettő ugyanaz az éntudat. "Az értelem az emberben

és csak az emberben válik szabaddá” – írja a *Teremtő fejlődésben*. Ez a szabadság a választás, döntéseink szabadsága, valamint felszólítás az alkotásra. Bergson felismeri az emberben a teremtésigényt, legyen az művészi vagy szerszámkészítő, mindkettő az ember sajátja és szükséglete.

Végre eljutottunk oda, hogy választ kapjunk arra, miként képzelte az élan vital filozófiája az ember ismételt fölemelését, az istenképűség visszaállítását. Jövőt vázol föl, mely megismerhetetlen, de bizakodásra ad okot. Filozófiája célját maga Henri Bergson így határozza meg: “Az oly filozófia szemében, mely igyekszik az értelmet, a rációt az intuícióba visszaömlesztetni, sok nehézség enyhül vagy eltűnik. De az ilyen tanítás nem csupán a spekulációt könnyíti meg. Több erőt ad cselekedni és élni is. Mert e filozófiával nem érezzük magunkat többé elszigetelve az emberiségben, s az emberiség sincs elszakadva a természetben, amelyen uralkodik... Minden élő egymásba fogózik, s mind ugyanannak az óriási lökésnek enged. Az állat a növényre támaszkodik, az ember az állatiaságon nyargal, s az egész emberiség a térben és időben futó óriási hadsereg, mely mindent magával ragadó iramban vágat mellettünk, előttünk, mögöttünk, fel tud forgatni minden ellenállást, át tud ugratni sok-sok akadályt, talán a legnagyobbat, a halált is.”

Az elképzelés hibája, hogy megfeledkezik arról a körülményről: nem a többség a mértékadó, hanem a kiválasztottak. Az emberi elme viszont könnyen félrevezethető, ha nincs megfelelő szellemi támasza. A tömegember lázad, rombol, mert érzi, hogy nem ő a kiválasztott. lenézi, sőt gúnyolja, esetenként pedig egyenesen gyűlöli azt, aki jobb nála. A kultúra irritálja és nem vonzza. A szája íze szerinti filozófia élvezi támogatottságát, de amint újabb divat tűnik fel a láthatáron, azonnal és minden lelkifurdalás nélkül elfordul tőle. Bergson optimizmusa túlzó, s népszerűsége a fenti okok miatt rövid életű lehetett csupán.

Ez a problémátlan optimizmus tette Bergson élan vitalját oly népszerűvé. A szabadság és a teremtés pátosza vonzotta a szellem emberét, a művészt, mert végre remény csillant fel, hogy ő is tehet valamit személy szerint az ember fölemeléséért. A hétköznapi, a világ nyüzsgésében, az immanenciában megragadó polgár is elfogadta ideig-óráig a felkínált lehetőséget: a tömeg is vágatható a “nemes célok felé”, belefeledkezve önmagába. Felüdülést hozott a sok pátoszromboló tudományos eredmény mellett, melyek igyekeztek mindent megmagyarázni, elvéve az embertől álmait, és elpusztítva saját nagyságáról alkotott évezredes meggyőződését. Nem hiába említi Szerb Antal Bergson a századfordulóról írva Verlaine, Gide, Nietzsche, Rodin és Van Gogh nevével együtt. Mégis megérhette tulajdon hírnevének temetését. Ennek egymástól látszólag függetlenül több oka is volt. Először is filozófiai okfejtéseit az élan vital létezésének bizonyítására reáltudományos alapokra helyezte. Ez erénye és hibája is rendszerének. Erénye, mert a tudós is meríthet belőle, s hibája, mert a kultúra helyett a civilizáció nyelvén szól az emberhez. A zsidó-keresztény kultúra örök érvényű igazsága mellett a civilizáció tudományos tételei egyáltalán nem nevezhetők időtállóknak. Filozófiájának kritikáját maga az idő adta meg, az, melynek oly nagy szerepe volt elméletében. A biológia mára túllépett azokon a problémákon, amelyek a huszadik század elején még érvényesek voltak, s azok a tudományosnak tűnő alapok, melyekre Bergson kritikáját építette, a semmibe tűntek. A másik ok az lehetett, hogy a polgárság befolyásos, “művelt” rétege, melyet elkápráztattak a tudomány sziporkázó eredményei (a röntgen, a rádió, az autógyártás, stb.), végeredményben nem tehetette magáévá azt, a beállítottságától gyökeresen különböző szemléletet, amelynek intuíciós filozófia a neve. A polgári közfelfogás szerint túlságosan messze megy, amikor föltételezi, hogy az ész csak pillanatnyi állapotait tudja felfogni a

valóságának és az életnek, a folyamatát pedig nem. Természetesen alapjában helyes kérdéssé tenni az észbe vetett föltétlen hit jogosságát, de nem megoldás a személytelen intuíción tenni a személyes megvilágosodás, a transzcendentális eredetű megnyilatkozás helyébe. Az impresszionisták által is vallott személet mélyén túlzott relativizmus, sőt egyesek szerint elvtelenség húzódik meg, s ez méltán hívta ki maga ellen azok támadó kedvét és elítélését, akik már a század első évtizedétől valódi rendszerelvű világnézet kialakítására törekedtek. A teremtő fejlődés azonban az általa elítélt célszerűség-tan egy változatával furcsán összeolvadva látens formában továbbél a ma még talán nem annyira ismert és elfogadott lovelocki Gaia-elméletben, amely a bergsonihoz hasonló optimizmust árasztva ismét megpróbálhatja egy oldalra állítani a polgárt és a művészt.

Összegzésként elmondható, hogy Bergson élan vitalja is a transzcendens tükörképe, ez is alkotás, csak az azt létrehozó, mozgásra, fejlődésre készítő igazság nem személyes, hanem személytelen. Nincs benne helye az emberi tehetségnek, a szellemnek, csupán az őserőnek. (Őserő = életlendület) Az eszmélet kitörésének oka pedig a természeti adottságok úgymond szerencsés egybeesésének tökéletes összhangja, s nem az igazság mélyben rejlő vágya. Azt a benyomást kelti, szinte csak a véletlen műve, hogy az ember lett szellemi lény s nem a tengeri csillag. Az elmélet pozitívuma ugyanakkor, hogy elismeri, nem a fiziológia adja meg az emberiség nagy kérdéseire a választ, hanem a filozófia. Az ő filozófiája viszont – bár elutasítja a gépiességet – a valódi szellemet, amely az ember istenarcúságát s egyben a teremtés képességét eredményezi, az intuícióval helyettesíti. Ez nagy lépés, de mégsem akkora, hogy eljusson a végső következtetéshez. Megáll félúton: a teremtő lendület köztes állapot a gépszerűség és a kultúrát létrehozó személyes igazság között. A személytelen transzcendentális, aminek itt élan vital a neve, nem elégítheti ki az ember igényeit. A szellem hordozója igényli a személyes kapcsolatot maga és a transzcendentális között. Ennek bizonyítéka az ima, ami a kapcsolatteremtés és -tartás legősibb formája a személyes igazsággal, Istennel.